

**Геолого-екологічні екскурсії як перспективний напрямок туризму в
Житомирській області**

**Корбут Г.О., Вискушенко А.П.,
Памірський М.С., Свеста Т.В.,
Міхєєва Г.М.**

Незважаючи на кризові явища, з якими зустрілася економіка України, туристична галузь демонструє напролюд сталий розвиток. Об'єктивними умовами для нього є вигідне географічне розташування значний рекреаційний потенціал, сприятливі кліматичні умови, розвинута мережа транспортних сполучень, багату природна і культурна спадщина. Все це в повній мірі стосується і Житомирської області. Через територію області проходять міжнародні автодорожні шляхи: Київ-Варшава, Київ-Чоп, Одеса - Кишинів - Санкт-Петербург. На невеликій відстані розташовані міжнародні аеропорти: Бориспіль, Львів, Озерне. Помірно-континентальний клімат з температурою взимку - 2-7°C, влітку + 18+23°C, великі площі листяних і хвойних лісів, які більш ніж на третину покривають область, густа (більше 200) сітка річок, підземці води з різними лікувальними властивостями є основою для розвитку рекреаційного туризму.

На території області відбувалися важливі історичні події доби Гетьманщини, Коліївщини, I та II світових воєн. Тут жили і працювали відомі всьому світу письменники, вчені, композитори та художники. Все це стимулювало становлення і розвиток таких туристичних центрів як Житомир, Новоград-Волинський, Бердичів, Коростень, Овруч тощо.

Але Житомирщина відома не тільки як батьківщина Лесі Українки, Сергія Корольова, Бориса Лятошинського, не тільки як місце, де перебували довгий час і працювали Тарас Шевченко, Оноре-де-Бальзак, Олександр Купрін, Володимир Короленко, Юзеф Ігнаці Крашевський, Віктор Косенко, не тільки збереженими маєтками Терещенків, кляштором Босих Кармелітів, купальнею княгині Ольги, об'єктом укріття «Скеля», єдиним музеєм історії «Космонавтики», туристичний потенціал яких вже давно розробляється.

Житомирщина - це унікальна в Європі територія за багатством земних надр, великим різноманіттям гірських порід і мінералів, реліктової флори і фауни, в тому числі тайгових біотопів.

Однак попри це, Житомирщина поки не стала Меккою для геологічних туристів, хоча наукові геологічні дослідження краю ведуться біля 400-х років. Досить згадати імена Г.

Ржончинського [1], Кшиштофа Клюка, Станіслава Сташиця, Дюбуа-де-Монпере, Б. Уварова, Г.Й. Оссовського, П.А. Тутковського, С.В. Бельського, В.Г. Бондарчука. Напрацьований ними матеріал можна оглянути під час екскурсії по Словечансько-Овруцькому кряжу.

"Таємнича легендарна країна, про яку складено стільки легенд і переказів... Ця країна таїть у собі дивовижну кількість своєрідних, часом величних явищ - цілий сніп чудес, що нагадує в мініатюрі Йеллоустонський парк в штаті Каліфорнія, США. Країна ця варта докладного дослідження з боку природознавців, географів, геологів і археологів". Ці слова належать видатному досліднику Полісся, географу і геологу, академіку Павлу Аполлоновичу Тутковському, який з 1900 по 1922 рік докладно вивчав геологію Словечансько-Овруцького кряжу та присвятив йому кілька своїх наукових праць [2]. Словечансько-Овруцький кряж з його своєрідною, мальовничою і різноманітною природою справді є чи не найцікавішим куточком Житомирського Полісся. Він, наче острів, загубився серед безкраїх просторів Поліської низовини.

Коли подивитися на фізичну карту України, то на півночі Житомирського Полісся впадає у вічі на зеленому фоні Поліської низовини чітко окреслений жовтим забарвленням "острів"[3]. Абсолютна висота його над рівнем океану 316 м. Це і є Словечансько-Овруцький кряж, який простягається в широтному напрямку більш ніж на 60 км., маючи ширину від 5 км. на сході і до 14-20 км. на заході. Площа його - 750 кв. км. Неначе фортеця стоїть кряж на міцному фундаменті, складеному унікальними гірськими породами так званої Овруцької серії - червоними і рожевими кварцитами та пісковиками. Неначе небаченої сили велетень пройшов від Овруча до села Червонки, лишаючи за собою громаддя каменів, 80-ти-метрові висоти схили, карколомні урвища, шумливі мініатюрні річки і незвичайний ліс.

Своєю історією ці підвищення, які тепер називають Словечансько-Овруцьким кряжем, сягають у далеку минувшину, від якої нас віддаляють принаймні 1 млрд. 200 млн. років.

Із оточуючої болотистої рівнини цей невеликий куточок землі раптом постає досить стрімкими уступами висотою від 5 до 60 м., а потім східчасто підіймається до 120-150 м. Незвичайні для Полісся розміри цього підняття і ті враження, які він справляє на людину, що наближається до нього, і дали підставу академіку Павлу Аполлоновичу Тутковському назвати це дійсно величаве творіння природи кряжем.

Кряж розташований на геологічній структурі, яка утворилася більш як 1 млрд. років тому при опусканні декількох блоків земної кори на глибину до 1 км. і більше.

За геологічною будовою, висотою і особливостями рельєфу, Словечансько-Овруцький кряж ділиться на декілька ділянок. Найбільшого підвищення досягає ділянка, розташована

на захід від села Городець. Тут багаточисленні окремі горби складені кварцитами, глиби і дрібні уламки цих порід вкривають стрімкі схили долин невеликих струмків.

Середня ділянка кряжу тягнеться від села Словечно до міста Овруча і, в свою чергу ділиться на дві частини. В північній частині кварцити перекриті піщаним чохлом, і лише де-не-де на вершинах невеликих підвищень виступають з-під нього.

Долини річок та струмків тут досить широкі і місцями заболочені. Південна частина Словечансько-Овруцького кряжу займає біля третини всієї його площі і складена у верхньому шарі рихлими пилюватими породами, так званими лесами. Лес — порода, характерна для лісостепової і степової зон України. Саме на основі лесу сформувалися чорноземи України. Площа лесового "острова" Словечансько-Овруцького кряжу -250 кв. км. Північною межею є прохідна долина епохи відступання Дніпровського льодовика, яка чітко простежується в рельєфі від с. Піщаниця. Абсолютні відмітки поверхні: на заході - 27-320 м., на сході і південному сході-200-23 м. Глибина розчленування рельєфу 60-80 м.

У геоструктурному відношенні Словечансько-Овруцький лесовий "острів" знаходиться в межах Українського кристалічного щита.

Найдивовижнішою є на кряжі його західна частина, скеляста частина. Те, з чого складена частина кряжу, тут виходить на поверхню велетенськими скелястими брилами, міриадами уламків каміння.

Червоне і рожеве каміння, котре у величезній кількості розкидане на поверхні землі у лісах і в селах Збраньки, Папірня, Листвин, Тхорин, Словечно, Бігунь, Червонка і Городець, зветься пісковиками та кварцитами. Це один з найміцніших будівельних матеріалів. Міцність їх доведена протягом геологічної історії: пролежавши мільйони років, вони ні трохи не потерпіли руйнівної дії повітря, води.

Наші предки високо оцінили цей дарований природою будівельний матеріал. Не один десяток теперішніх найвизначніших архітектурних пам'яток Києва, Переяслава, Вишгорода, Овруча та інших міст України побудовано саме з овруцьких пісковиків та кварцитів.

Запаси пісковиків та кварцитів на кряжі практично невичерпні: з них складена вся його основа.

Окрім цих чудових і цінних матеріалів природа кряжу дарує нам ще й цікаві орнаментні матеріали. Це, насамперед, кембрійський лояковий лупак — найстаровинніша геологічна порода. Поклади лупака поширені близько поверхні землі в урочищі Ровки, на північ від села Хлупляни. А ще північніше вони трапляються в урочищах Сеннеці, Загородище, Червоний Бір, Лиса Гора, Данильщица і Коропів Ліс. Родовища рожевої відміни цього лупака є в околицях села Збраньки, сіл Черевки і Куренівка.

Лупак (інша назва "шифер") - порода дуже м'яка. Надзвичайна краса та придатність до легкої обробки роблять його високохудожнім орнаментним матеріалом. Тому в доісторичні часи він використовувався для різних виробів.

Рожевий шифер має ще й Іншу назву і зовсім інше застосування. Всім відоме у Овруцькому районі слово "пірофіліт". В перекладі з грецького воно означає "камінь, що любить вогонь". М'який при будівництві рожевий шифер або ж пірофіліт після випалювання стає надзвичайно твердим і вогне- та кислотостійким матеріалом, більше того, при нагріванні практично не розширюється. Саме тому його використовують у газових та сажових пальниках для маяків.

Біля села Збраньки (урочище Долила Рів) - невелике родовище яшми. Вона не поступається кращими сортами червоної {сургучної} яшми Уралу.

Кряж має досить значні запаси залізних руд (бурого залізняка болотних руд).

На великих територіях району поширені піски - древній будівельний виробництва скла.

Неабияке значення керамічних матеріалів - каолінів та серицитових глин різного забарвлення та різних властивостей.

В урочищах Писаник і Козачів, а також в урочищі Іллівська Нива (біля села Усово) та в деяких інших місцях поширений гірський кришталь, який застосовується при виготовленні оптичних приладів та в електроніці.

Недаремно Словечансько-Овруцький кряж називають коморою будівельних матеріалів. На території Словечансько-Овруцького кряжу протікає багато річок і невеликих річечок. З-під землі та урвищ, глибоких та здрібнених ярів течуть Словечна та Дубровка, Хайчинча, Булдинка, Зимуха і Куликівка, Жолонь Ясипець, Норинь і Мощаниця, Коптьовка і Лезниня, Полохатинка, Пертниця, Червонка і Ілліпка. А кришталево чиста вода з численних джерел Словечансько-Овруцького кряжу? Животворні джерела пробиваються на поверхню, даруючи життя рослинам і тваринам. А дуже відомими джерелами як от у селах Нагоряни, Сорокопинь та інших, люди навіть поклоняються, вважаючи їх святими, а воду - чудодійною. Безліч криниць і малих джерел забезпечують більш-менш нормальне їх живлення. Навіч в посушливі літа вони не пересихають. Деякі з річок беруть свій початок в мальовничому урочищі Козачів, протікають в досить глибоких районах, а густий навколишній ліс і хаотично розкидані брили каміння справляють враження казкового пейзажу. Інші ж починають свій шлях у далекі краї з урочища Городища, яке займає найвище положення на території кряжу і є провідним вододілом. При виході з лісу річки розбігаються долинами з чарівними квітучими луками. Особливо мальовничими є долини річок Словечини і Норині. Ці ж річки є найбільшими річками що течуть на території Словечансько - Овруцького кряжу.

Словечина починається на території кряжу західніше від села Антоновичі і впадає в Прип'ять на території Гомельської області Білорусі. Довжина річки - 138 км, площа басейну - 2670 кв. м. Середня ширина русла— 5-15 м., найбільша - 30м. Дно долини Словечини в багатьох місцях заболочене. В неї впадають Ясинець (53 км.) і Червень (46 км.). Норинь має довжину 84 км і є однією з найбільших притоків річки Уж.

Західна, найбільш піднята частина Словечансько-Овруцького кряжу, дивує своїм незвичним рослинним світом. Тут безліч усіляких грибів, плодових, лікарських і ягідних рослин.

Між селами Червонка і Городець, де поки що вцілили невеликі ділянки стиглих дубових і грабових лісів, дивуємося розмаїттю незвичних рослин, на які навряд чи натрапимо в інших місцях Полісся, та й взагалі в Україні. Тільки тут можна побачити рештки пралісів з дуба скельного. Сам факт зростання цього гірського виду на Поліссі становить явище, оскільки він поширений переважно в західній, центральній та південній Європі, в Криму, на Кавказі, в Малій Азії та на півночі Ірану, причому у західній Європі цей вид майже зникає. На території ж кряжу ще на початку 50-х років діброви з дуба скельного займали понад 1000 гектарів, нині вони скоротилися до 600 гектарів. Зараз вирубка цих дерев суворо заборонена.

Найбільшу ж наукову цінність представляють ліси з поширенням у підліску рододендрона жовтого (азалії понтійської), що займає не одну сотню гектарів, утворюючи непрохідні зарості, через що і називають його в деяких селах дряпоштаном або штаподером.

Наявність на кряжі цієї реліктової рослини викликає багато наукових дискусій. Як і дуб скельний, так і рододендрон жовтий є реліктовими видами третинного періоду і занесені до Зеленої книги України.

Реліктовість флори підкріплюють і деякі інші види, зокрема, плющ звичайний субсередземноморського ареалу, який у Городецькому та Листвинському лісництвах зростає на площі 6 та 7 га відповідно. У межах кряжу ще збереглися поодинокі дерева берези темної (чорної), лілії лісової та інших рідкісних видів.

Унікальний генофонд папоротей та плаунів. "Страусове перо" зростає в урочищі "Житень", букова папороть виявлена у Городецькому лісництві, багатопорядник шипуватий знайдено в урочищі Городище, Науковою, ботанічною цінністю Словечансько-Овруцького кряжу є ряд орхідей, зокрема, зозулині сльози серцелисті та яйцевидні, булатка червона та інші, основні ареали яких розташовані в північно-західній Європі та Північній Америці. Трапляється декілька видів надзвичайно рідкісних осок, зокрема, кульконосна, малоквіткова, піхвова, дводомна, тонко-кореневишна. До Червоної

книги України занесено 15 видів рослин, що ростуть на території кряжу. Це, окрім уже названих, берези темної, лілії лісової та орхідеї, і такі рослини, як гронянка півмісяцева, бранець звичайний, плаун колючий, любка двулиста, гніздівка звичайна, булатка червона, росичка середня та інші.

Словечансько-Овруцький кряж відзначається багатством і різноманітністю тваринного світу. Не враховуючи вже численних птахів, серед яких і дятел строкатий, і синиці, мухоловки, зяблики, шпаки, іволги та інші, не можна не сказати про гордовитих красенів - лосів, козул, диких кабанів. Лосі прийшли в ліси кряжу з сусідньої Білорусії і розселилися по всій його території. Повторну акліматизацію в цих лісах проходить зубр, після того як на початку століття він був повністю знищений людиною.

Найбільшим з гризунів, що живуть на території кряжу, є бобер. Колонії бобрів живуть на річках Словечина, Булдичка, Бігунь. Тут же багато борсуків, ондатр, живуть європейська норка, лісова куниця, видра.

Хижі ссавці на території Словечансько-Овруцького кряжу представлені вовком, лисицею. Раніше в лісах можна було побачити рись, зараз же це велика рідкість.

У лісах кряжу багато також зайців-русаків, їжаків, кажанів, кротів, У заплавах річок, по берегах озер і боліт найбільш поширені не тільки бобри, а й водяні щури, землерийки, миші, водяні курочки, очеретянки, пліски, кулики, дикі качки, вальдшнепи. Серед гніздових зимуючих птахів поширені перепел, перепетунь, голуб-синяк, деркач, бекас, лелека чорний та білий, зозуля, одуд та багато інших.

До червоної книги України занесено 27 видів тварин з тих, що живуть на території Словечансько-Овруцького кряжу. Серед них, зокрема: п'явка медична, широкопалий рак, жовтянка торфяна і тикова, морена дніпровська, лелека чорний, шуліка рудний, журавель сірий, глухар, норка європейська, видра річкова, борсук. У водоймах виявлено 108 видів хижих водних жорсткокрилих, причому такі з них, як гребець щипковий та плавунець широкий занесені до Світової Червоної книги.

Сучасний морфологічний вигляд Словечансько-Овруцького лесового "острова" сформували інтенсивні екзогенні процеси, серед яких найбільш поширені ерозійні.

У минулому територія лесового "острова" була вкрита дубово-грабовими лісами, обидва береги річки Норинь в околицях Слободи Костянівки і нижче за течією були пологими з чудовими заливними луками та сіножатями. Інтенсивні ерозійні процеси в цій місцевості почали розвиватись після того, як ліси були масово знищені і територія розорена, оскільки сірі ґрунти, що поширені тут, характеризуються більшою родючістю ніж прилеглі дер ново-підзолисті ґрунти.

Ерозійні процеси проявляються у вигляді яроутворення та площинного змиву [4]. На

окремих ділянках площа ярів складає 50-60% від всієї території. Швидкість лінійного приросту ярів складає в середньому 4-6 м. на рік. В структурі ґрунтового покриву переважають сірі та ясно-сірі опідзолені легкосуглинкові ґрунти, що сформувалися під широколистяними лісами [5]. Гумусовий їх горизонт розпилений, легко запливає, утворюючи після дощів міцну кірку, яка сильно погіршує аерацію і сприяє збільшенню поверхневого стоку. За хімічними показниками ці ґрунти кращі від дерново-підзолистих ґрунтів - вміст гумусу дещо вищий, реакція ґрунтового розчину слабо кисла. Ґрунти насичені основами. Забезпеченість азотом низька, а фосфором і калієм - середня.

В межах Словечансько-Овруцького кряжу ведеться певна робота по збереженню ґрунтового покриву, захисту його від ерозії. Тут будуються водозатримуючі і водовідвідні вали, водовідвідні канали, лотки-швидкотоки, трубчасті водоскиди, У днищах ярів будуються кам'яні загати, типові загати та багато інших протиерозійних споруд.

Велика увага приділяється і створенню лісомеліоративних насаджень на схилах балок і ярів.

Так не зважаючи на виконані протиерозійні заходи, питання захисту ґрунтів на території Словечансько-Овруцького кряжу ще повністю не вирішене.

Масштаби ерозійних процесів і спричинені ними збитки настільки значні в екологічному та економічному відношеннях, що слід змінити насамперед природокористування, сільськогосподарську діяльність людини.

У відповідності до наукових розробок інституту землевпорядження ЛАН України у межах Словечансько-Овруцького кряжу передбачається вилучити деградовані землі з Інтенсивного використання і після певного періоду "відпочинку" з відновленням модальних показників фунтів, повернути їх до попереднього використання [6].

Назва "сніп чудес", яку дав природі Словечансько-Овруцького кряжу П.А.Тутковський, стала, по суті, хрестоматійною. і крізь призму років, як заклик до майбутніх поколінь, звучать слова вченого, що "природа нашого Полісся являє нам стільки своєрідної краси і знаменитих явищ, скільки пам'яток віддалених геологічних подій, що може дати на довгі літа рясний матеріал для праці вчених, митців і поетів".

Край цей неповторний, тут і справді є чому дивуватися, є де розгорнути свою діяльність справжнім геологам і екологам. Тут вони на власні очі можуть не тільки побачити весь "сніп чудес", пройти стежками, які сходили Б.Уваров, Г. Осовський, К.Стецькі, П.Тутковський, С. Бельський, а й прийняти активну участь в обліку рідкісних видів флори та фауни, долучитися до заходів боротьби з яроутворенням таких як встановлення лотків для водовідведення, перегородок для зміни напрямку потоків води, насадження захисних смуг, встановлення кам'яних та типових загат тощо.

Все це сприятиме задоволенню пізнавального інтересу до багатств Словечансько-Овруцького кряжу, його унікальних ландшафтів, безпосередньої участі туристів в заходах по їх збереженню та примноженню.

Таке поєднання різноманіття геологічних порід і мінералів з унікальним тваринним і рослинним світом дозволяє зробити однозначний висновок про перспективність регіону для геологічного і екологічного туризму. І нехай подальший перебіг історії покаже належне поцінування цих дарів прийдешніми поколіннями, які сьогодні пройдуть маршрутами геолого-екологічних екскурсій.

Список використаної літератури:

1. Rzanyski G. Historia naturalis curiosa Regni Poloniae etc. - Sandomiriae, 1721.
2. Тутковський П.А. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя ріки Славечни. Геологічний і геоморфологічний опис. - К.: Вид-во УАН, 1923.-59 с.
3. Корбут Г.А., Костриця Н.Е., Искоростенский Л.И. Геологические экскурсии по Житомирской области // Урал в мініатюрі (Природні багатства Житомирщини, їх вивчення та перспективи використання) Житомир, 1996.-С. 129-195.
4. Керн Э.Э. Овраги, их закрепление, облесение и запруживание. - М., 1893.-141с.
5. Дібров В.І. Ґрунти Житомирської області. -К.: Урожай, 1969. -60с.
6. Корбут Г.О., Вискушенко А.П., Памірський М.С. Краєзнавчі екскурсії вздовж древніх вулканічних потоків на Новоград-Волинщині // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю м. Новоград-Волинського: Звягель - Новоград - Волинський: від сивої давнини до сьогодення / Голов. Ред.. М. Ю. Костриця. - У 2-х тт.. - Т. I. - Житомир: М.Косенко, 2007. — 384 с.